

341.485(=163.41)(497.5)''1943/1945''(093.3)
341.485(=163.41)(497.5)''1943/1945''(083.81)
94(497.1)''1943/1945''
COBISS.SR-ID 275657484

Душан Никодијевић, виши библиотекар-историчар
Народна библиотека Србије, Београд

БРОЈЕВИ ЖРТАВА У СИСТЕМУ КОНЦЕНТРАЦИОНОГ ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ 1943–1945. ГОДИНЕ ПРЕМА ИСКАЗИМА ПРЕЖИВЕЛИХ СВЕДОКА

Апстракт: На основу исказа сведока у одабраној литератури, као и дела објављених оригиналних докумената, представљен је просечан број људи који су боравили у логору и број оних који су допремљени у логор уз процене броја убијених и умрлих логораша, те минимални и максимални бројеви жртава до којих смо дошли анализом података. Истраживање је обухватило страдања у систему концентрационог логора Јасеновац (Јасеновац, Кожара и Стара Градишка) за период од почетка 1943. до априла 1945. године.

Кључне речи: Независна Држава Хрватска, логори, Јасеновац, Стара Градишка, Кожара, број жртава, злочини

Готово сва истраживања о систему концентрационог логора Јасеновац се слажу да је 1943. година била година у којој је почињено најмање злочина и у којој се најмање умирало. То потврђују и сами логорашаи. „Након посљедње ликвидације извршене почетком јануара заточеника из логора 3ц током читаве 1943. године уопће није долазило до већих ликвидација. Свега неколико пута стрељано је од 20–60 људи и то након тога, што је који од заточеника успио побећи... Тако током читаве 1943. што побијених због бјегства неких заточеника у неколико наврата број заточеника смањило се можда за свега око 200–300 и задржао и даље свој сталан број од 1.500–1.600 заточеника.“¹ Усташе су иницирале и оснивање

¹ *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Београд 1985, стр. 43, 174–175, 193–193 (у даљем тексту: *Сећања Јевреја...*); *Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora* (Crna Lokva Kordun), 1944 (repr. Jasenovac, s. a.), стр. 98 (у даљем тексту: *Концентрациони логори...*); Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Knjiga II,

позоришних трупа, музичких и спортских секција како би створиле привид нормалности. Све те активности јављају се после укидања Усташке надзорне службе и пребацивања њених надлежности на Равнатељство за јавни ред и сигурност (РАВСИГУР) јануара 1943. године. Ипак, Вјекослав Макс Лубурић, који је смењен још раније у новембру 1942. године због притиска Немаца поводом пљачкања Црвеног Бока и околних српских села, никако се није мирио са тим и преко својих људи је увек имао увид у дешавања у логорима. Такво стање је потрајало до јесени исте године, када страда неколико стотина логораша током пресељења из Старе Градишке у Јасеновац, а терор и убијања поново постају свакодневица заточеника до децембра 1943. године, односно јануара 1944. када Лубурић поново преузима контролу над логорима. Такав развој догађаја наметнуо је и оквир овог истраживања. У том периоду постоје три логора комплекса Јасеновац: Јасеновац III – Циглана, Јасеновац IV – Кожара и Јасеновац V – Стара Градишка. Под називом Јасеновац или логор Јасеновац у овом истраживању се подразумева централни и највећи логор Јасеновац III – Циглана, осим уколико другачије није назначено.

У ранијим радовима разматрани су бројеви жртава у 1941. и 1942. години.² Због масовности злочина, подаци о страдањима у 1942. години навођени су одвојено за логор Стара Градишка и логор Јасеновац. Садашње истраживање се односи на цео комплекс логора. У деловима рада који говоре о просечном броју логораша биће најпре обрађени логор Стара Градишка а затим Јасеновац и Кожара. У случају појединих злочина, биће навођени хронолошки за оба логора све до септембра 1944. године, када највећи део логораша прелази из Старе Градишке у Јасеновац, а у Старој Градишки остаје мали број заточеника. После описа злочина у Старој Градишки, настављају се истраживања злочина у логорима Јасеновац и Кожара.

Просечан број логораша и број пристиглих заточеника

У претходном раду који се бавио Старом Градишком у 1942.

Београд 1986, стр. 910 (у даљем тексту: А. Милетић, *н. д.*).

2 Душан Никодијевић, „Прилог утврђивању броја жртава система логора Јасеновац 1941. године“ у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 8, 2016, стр. 169–213; Душан Никодијевић, „Бројеви жртава у концентрационом логору Јасеновац 1942. године према исказима преживелих сведока“ у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 9, 2017, стр. 95–117; Душан Никодијевић, „Бројеви жртава у концентрационом логору Стара Градишка 1942. године према исказима преживелих сведока“ у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 10, 2018, стр. 127–155.

години, изнет је податак да је ту почетком 1943. године било укупно заточено 1.600–1.800 мушкараца и 700–800 жена. Тај податак потврђује и Лидија Златић, наводећи да је 1943. године било „у хрватском женском логору 400, а исто толико жена било је такођер у српском и жидовском логору“. У току лета 1943. године, одлучено је да се логораши Хрвати, односно католици и муслимани, преселе из Јасеновца у Стару Градишку, а Јевреји и Срби из Старе Градишке у Јасеновац. Иако неки сведоци, као Златко Вајлер, говоре да се то догодило током јуна и јула 1943. године, тај процес је, изгледа, трајао до краја августа и почетка септембра те године. Из Старе Градишке су довођене и жене, тако да је формиран женски логор у Јасеновцу. Осим послова у самом логору, логорашице су ишле на пољске радове у Млаку, Јабланац, а радиле су и у самом месту Јасеновац. Најранији податак о почетку пресељења је наведен у оштећеном документу из којег можемо закључити да је 9. јуна 1943. најмање 60 логорашица пребачено из Старе Градишке у Јасеновац. Нешто касније, 23. јуна, пребачено је још 10 логорашица. Мирко Першен преноси исповест Наде Саломон која је била у групи од 100 жена из Старе Градишке доведених у Јасеновац лети 1943. године. Женски део логора у Јасеновцу био је најпре смештен на такозваној економији а затим је у јесен 1944. премештен у зидану једносратну зграду. У тој згради коначно долази и до ликвидације логора априла 1945. године.

Око 100 Јевреја доведено је 18. августа у Јасеновац. Могуће да је у тој групи био и Алберто Маестро који такође тврди да је у августу пребачен из Старе Градишке у Јасеновац. Он каже да су одлуку о пресељењу Срба и Јевреја из Старе Градишке у Јасеновац и Хрвата из Јасеновца у Стару Градишку донеле „усташке власти“ још у јуну и то да би се ликвидирали „Срби и Јевреји, који им нису били неопходно потребни“. Битно је што он тврди да је у августу у Старој Градишки остало „још само 150 Јевреја занатлија и око 150 Срба сељака за обраду земље“. Према исказу Звонка Ткалца, пребацивање је спроведено у јесен 1943. године после размене неколико стотина логораша са једне и друге стране; он наводи податак да је тада у Старој Градишки било око 1.100 Хрвата, а „Жидова има мање од 200, углавном квалифицираних радника, док је Срба било нешто више, али се њихов број нагло смањује услед систематског убијања“. Податак да је до пресељења дошло у јесен 1943. године потврђује и Јован Живковић, који додаје да је то потрајало десет дана. Стога можемо констатовати да је, на основу расположивих извора, у Старој Градишки у септембру 1943. године било између 1.300 и 1.400 логораша, те да је у Јасеновац пресељено око 100 логорашица и да је

тада формиран женски логор.³

Постоје сачувани документи из логора Стара Градишка из којих се може само претпоставити бројно стање, попут Књиге лечених логораша и усташа у зубној амбуланти у том логору, вођеној за период од 22. јуна до 23. јула 1943. године, а из нерегистроване копије сличног документа сазнајемо да је од јуна до септембра 1943. у поменутој амбуланти лечило зубе 125 логораша. За почетак 1944. године постоји исказ Звонка Ткалца да се у Старој Градишки налази мање од 200 Јеврејки. Из документа од 21. јануара 1944. године сазнајемо да је сачињен списак од 50 логораша за евентуалну размену. За прву половину 1944. године постоје спискови са именима 31 логораша којима је за месец или два истицало издржавање казне, као и 101 логораша што им је казна већ истекла. Три сведока из села Ускоци код Старе Градишке су Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду 29. јануара 1944. године дали исказ да се „у овом логору налази стално око 5.000 до 6.000 заточеника Срба, Хрвата и Муслимана“.⁴

За март 1944. године постоје подаци о бројном стању појединих ћелија у логору. У три „собе“ било је смештено 116 логораша. У извештају о стању у логору Стара Градишка из септембра 1944. стоји да је у самом логору било 2.370 логораша (мушкараца и жена), а на економијама Гређани и Јабланцу 40 мушкараца и 39 жена односно 185 мушкараца и 80 жена.⁵

За разлику од тих парцијалних и доста непоузданих података претходно изнетих, за период од пролећа до јесени 1944. године постоје прецизни подаци о броју логораша у женском логору у Старој Градишки, захваљујући томе што је остала сачувана документација коју је лично водила Марија Маја Буждон, командант женског логора. Сачувани су записи на дневном нивоу о бројном стању логораша по националној припадности, о броју умрлих, отпуштених и пребачених у Јасеновац, и то од 27. маја до 4. децембра 1944. године. Изнећемо само нај-

3 Душан Никодијевић, „Бројеви жртава у концентрационом логору Стара Градишка 1942. године према исказима преживелих сведока“ у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 10, 2018, стр. 133; *Концентрациони логори...*, стр. 79; *Сећања Јевреја...*, стр. 44, 129, 134–135, 275, 323; А. Милетић, *н. д., књ. I*, стр. 22, *књ. II*, стр. 966, *књ. III*, стр. 278–280, 457; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, књига IV, Jagodina, 2007, str. 314–315 (у даљем тексту: А. Милетић, *н. д., књ. IV*); *Концентрациони логори*, стр. 80–81; Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990, str. 203 (у даљем тексту: М. Першен, *н. д.*).

4 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 708–709.

5 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 635, 706–709, 775, *књ. III*, стр. 288–306, 336, 347, 362–364; *Концентрациони логори...*, стр. 69; М. Першен, *н. д.*, стр. 244.

ниже и највише бројеве забележене само у току једног месеца. Тако је у мају било између 711 и 714 заточеница, у јуну између 665 и 735, у јулу између 686 и 754, у августу између 751 и 804, у септембру између 739 и 805, у октобру између 172 и 724 жена, у новембру између 35 и 165, док се у периоду од 1. до 4. децембра 1944. године у логору налазило 35 жена. Ово су изузетно значајни подаци, јер сведоче како је постепено ликвидирао логор Стара Градишка. Према неким исказима који се односе углавном само на логораше, може се закључити да је одмах после евакуације извесног броја логораша 23. септембра 1944. године остало 35 заточеника и 35 заточеница, док је према другим исказима број логораша био око 500. Из тога се види да је нагло смањење броја логораша уследило најпре у октобру, када су 7. октобра 93 жена из Јабланца упућене у Јасеновац, а затим 10. октобра, када су 302 жене из самог логора упућене такође у Јасеновац. Друго велико смањење уследиће 8. новембра када је 135 жена премештено у Лепоглаву, тако да их је остало 27, да би се на крају тај број усталио на 35. То се поклапа са сведочењима Мирка Першена о пресељењу већине од 500 логораша крајем октобра и Коен-Давка о пребацивању 220 логораша у Лепоглаву 2. децембра 1944. године. Кад је реч о бројевима логораша крајем 1944. и у 1945. години детаљније ће бити разматрани у делу овог рада где ће бити описивани злочини. Крајем 1944. године било је између 70 и 100 логораша и тај број се није мењао све до ликвидације логора. За април 1945. године се зна да је било између 1.000 и 2.000 особа које су доведене и ликвидирание.⁶

Опште је прихваћена тврдња да је за све време постојања логора Јасеновац просечан број логораша био око 3.000, што је потврдио и Љубо Милош на саслушању. Ото Брејер, пак, тврди да се „мирне“ 1943. године број логораша кретао између 1.500 и 1.600. Од Егона Бергера потиче податак да је у фебруару 1943. било око 2.000 логораша. С друге стране, Лазар Јанков, који је 19. августа 1943. године пребачен из Старе Градишке у Јасеновац, тврди да је тада у логору било 3.600 логораша.⁷

За 1943. и почетак 1944. године на располагању је само неколико докумената који нуде парцијалне податке. Тако су сачувана два списка логораша који су радили као кројачи у Јасеновцу. Из њих се сазнаје да се тим послом 1. јуна 1943. године бавио 181 логораш, а 1. августа 132 логораша. У механичарској радионици у Јасеновцу је радило између 21 и

6 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 785–786, 881–882, књ. III, стр. 359–361, 365–378, 390–402, 409–421, 423–431, 445–447, књ. IV, стр. 237–243, 244–256.

7 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 910, 983; Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966, str. 71 (у даљем тексту: Е. Бергер, *н. д.*).

24 логораша, и то између 24. августа и 2. новембра 1943. године. Постоји податак о 121 Јеврејине који су током октобра 1943. и марта 1944. године усташе довеле из Сплита у логоре Сајмиште (Концентрациони логор Земун) и Јасеновац. Укупно 13 их је током марта 1944. године одведено у Јасеновац. Из већ наведене исповести Наде Саломон сазнаје се да је у јесен 1943. године већина логорашица враћена назад у Стару Градишку, јер усташама више није било потребно њихово ангажовање пошто током зиме нема пољских радова. Те јесени их је било између 15 и 20 у Јасеновцу, али су током зиме усташе доводиле заробљене припаднице партизанског покрета и становнице околних села, тако да је почетком 1944. године у логору опет било више од 100 заточеница.⁸

За 1944. годину постоје два документа о даљем пресељењу логорашица из Старе Градишке у Јасеновац. Ту је списак са именима 50 логорашица које су пребачене 2. јуна, као и списак од 99 логорашица за које се зна само да су упућене 1944. године. У јануару 1944. године „у сам логор пристизало је заточеника у мањим групама од 20–100 из Загреба и оближње околице“.⁹

Најзначајније документе из којих се може прецизније сазнати број логораша у Јасеновцу представљају списак од 3.205 логораша који нуди „Индекс пакетарнице“ и „Оригинални попис заточеница логора Јасеновац“ са именима 1.165 жена. Први документ наводи поименице логораше који су примали пакете током 1944. године. Од 3.205 логораша наведених у том списку, умрло је или убијено 311 особа. Други документ је, према тумачењу Антуна Милетића, препис сачињен 1945. године на основу ранијих списа и података и према њему је умрло (што значи и убијено) 428 жена између 1943. и 1945. године. Такво стање индиректно потврђује Нада Саламон која преноси да је у јесен 1944. године у женском логору у Јасеновцу било од 500 до 1.000 заточеница.¹⁰

Као и у случају Старе Градишке, бројеви логораша у Јасеновцу од јесени 1944. године биће разматрани у даљем раду у описивању злочина, јер то помаже у утврђивању што тачнијег броја жртава. Треба само поменути податак да се у јесен 1944. године, по пресељењу из Старе Градишке, број логораша повећао са 2.500 и до 6.000–8.000 људи. До почетка 1945. године у логору је било између 1.800 и 5.000 заточеника.

⁸ А. Милетић, *н. д., књ. III*, стр. 276–277, 311–313, 319–322, 325–326, 600–605; М. Першен, *н. д.*, стр. 206–207.

⁹ А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 741, 785–786, 910

¹⁰ А. Милетић, *н. д., књ. I*, стр. 22–23, *књ. II*, стр. 791–848, 931–962; М. Першен, *н. д.*, стр. 165, 209

На крају, пробој 22. априла 1945. године дочекало је између 900 и 1.703 логораша. Најчешћи навођени број логораша у Кожари је 150, а крај је дочекало између 135 и 167 особа.

Поред сећања преживелих логораша, врло важан историјски извор за проучавање броја допремљених у логор представљају документи Независне Државе Хрватске које је објавио Антун Милетић.¹¹ У њима су се различити нивои војних, полицијских, усташких и цивилних власти Независне Државне Хрватске у форми извештаја, наређења, молби и захтева обрађали једни другима и наводили, често са списковима имена, због чега, када и колико је људи упућено или ће бити допремљено у логор. У неким од документима је експлицитно наведено на који се од два логора (Јасеновац и Стара Градишка) мисли, понегде се прецизира колико се особа шаље у један, а колико у други логор, другде само успут спомиње да се заточеници упућују „у логор“. Према тим подацима дало би се закључити да је укупно упућено 262 људи, од тога у „логор“ 36, у Јасеновац 121, и у Стару Градишку 105. У неколико чланака што су изашли током 1944. године у листу *Нарпријед*, органу Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, помињу се подаци о особама одведеним у „разне логоре“ из појединих крајева Хрватске до почетка 1944. године. Из Лике је одведено 1.744 особе, са Кордуна 2.415, са Баније 3.965, из Славоније 10.990, укупно 19.114 особе.¹²

Процене броја убијених и умрлих логораша

У ранијим радовима о броју жртава у Јасеновцу и Старој Градишци за 1942. годину, дат је приказ процена броја убијених и умрлих логораша само за период који се односи на ту годину или је једним својим делом обухвата. У овом раду, који обухвата много дужи временски период, извори нуде више процена о броју убијених и умрлих логораша за све време постојања комплекса концентрационих логора Јасеновац. У стручној литератури су ти подаци најсадржајније и најсвеобухватније обрађени у раду Владимира Гајгера (Geiger), о губицима Хрватске у Другом светском рату, јер је велик део тог чланка посвећен управо жртвама о којима се овде говори.¹³ Овом приликом биће изнете само процене из

11 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 573–574, 583, 589–590, 592–593, 598, 607–608, 622, 633–636, 648–665, 680, 714, 719, 750–751, 759–761, 783–784, *књ. III*, стр. 268, 270, 287, 334–336, 461, *књ. IV*, стр. 166–167, 213.

12 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 338, 346, 349, 450.

13 Vladimir Geiger „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su proizročili „okupatori i njihovi pomagači“. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“.

коришћених извора и литературе.

Антун Милетић у предговору и поговору свом делу наводи неколико процена, а сам износи тврдњу о више стотина хиљада логораша. Генерал Едмунд Глез фон Хорстенау 1943. године, у извештају немачког посланства у Загребу о Вјекославу Максу Лубурићу, помиње да је у Старој Градишки ликвидирано 80.000, у Јасеновцу 120.000, а у другим логорима 20.000 људи. СС-генерал Ернест Фик шаље писмо Хајнриху Химлеру 16. марта 1943. у којем помиње да је око 600.000–700.000 људи одведено у логоре и заклано.

У табели која следи су дате и друге процене сведока. Треба издвојити исказ Милана Дуземлића, општинског бележника у Јасеновцу, који тврди да је до дана његовог хапшења, 21. децембра 1943, било 900.000 копија записника које је усташка управа Јасеновца достављала општини Јасеновац, дакле око 900.000 жртава. На основу тога је хрватска Земалска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (у даљем тексту Комисија) у записнику од 18. маја 1945. године, проценила да је било 1.400.000 жртава. Иста та комисија је 1946. године у књижици о злочинима у Јасеновцу проценила да је страдало између 500.000 и 600.000 особа. На крају су дате процене Наташе Матаушић, које је она изнела на основу непотпуног пописа Жртва рата из 1964. године.¹⁴

Табела 1
Процене броја убијених и умрлих логораша

Процена	Време	Број жртава
Антун Милетић	1941–1945.	више стотина хиљада
Едмунд Глез фон Хорстенау	1941–1943.	120.000 Јасеновац; 80.000 Стара Градишка; 20.000 други логори
Ернест Фик	1941–март 1943.	600.000–700.000 сви логори у НДХ
Извештај непознатог логораша	1941–1943.	700.000
Ото Брејер	1941–26. 9. 1944.	350.000 Јасеновац
<i>Политика</i> , 5. 5. 1945	1941–1945.	800.000

и: *Časopis za Suvremenu povijest*, 3, Zagreb 2011, str. 699–749.

14 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 36–38, 42, 520, књ. II, стр. 720, 770, 911, 926, књ. III, стр. 494, 496, књ. IV, стр. 261, 287–288, 335–454–455; М. Першен, *н. д.*, стр. 264, 328–329; *Сећања Јевреја...*, стр. 316; Н. Николић, *н. д.*, стр. 405–406; *Концентрациони логори...*, стр. 6; *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb 1946, str. 38 (у даљем тексту *Злочини у логору Јасеновац*); Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941.–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb 2003.

Процена	Време	Број жртава
<i>Борба</i> , 8. 5. 1945.	1941–1945.	800.000
Милан Дуземлић	1941–21. 12. 1943.	900.000 Јасеновац
Комисија, 18. 5. 1945.	1941–1945.	1.400.000
Комисија, 1946.	1941–1945.	500.000–600.000 Јасеновац
Ј. Риболи	1941–19. 7. 1943.	350.000–400.000 Јасеновац
Р. Стјепановић	1941–1945.	1.000.000
Ђ. Милиша	1941–1945.	700.000
Н. Николић	1941–1945.	700.000 Јасеновац
З. Вајлер	1941–1945.	700.000 Јасеновац
<i>Концентрациони логори...</i> , 1944	1941–1944.	800.000 сви логори
М. Першен	1941–1945.	80.000–120.000 сви логори, 60.000–80.000 Јасеновац и Стара Градишка
Ј. Бинг	1941–1945.	1.000.000–1.500.000
Ј. Живковић	1941–1945.	1.000.000
М. Марић	1941–1945.	1.400.000
Л. Јанков	1941–1945.	1.000.000
Н. Матаушић	1943.	2.998 Јасеновац 685 Стара Градишка
Н. Матаушић	1944.	4.040 Јасеновац 1.272 Стара Градишка
Н. Матаушић	1945.	2.922 Јасеновац 357 Стара Градишка

Број жртава масовних злочина

Први злочин о којем говори неки извор десио се око Нове 1943. године. Славко Добрила, који је иначе преживео ликвидације над логорашима Старе Градишке и оближњих економија, што их је око римокатоличког Божића, то јест 25. децембра 1942. године предводио Мајсторовић, преноси причу јединог преживелог да је на економији у Бистрици ликвидирано око 100 преосталих логораша. У јануару 1943. године група логораша на челу са капетаном Радивојем Муњином „осуђена“ је на смрт и из Јасеновца пребачена у Градину и затворена у кућу Пере Вукића. Они су успели да провале врата и изађу, али су одмах потом убијени из ватреног оружја. Ристо Стјепановић наводи да је 1943. године у Јасеновцу, по наређењу Лубурића, ликвидирано око 300 деце. Злочин

над групом жена и деце који су из Старе Градишке доведени у Јасеновац помиње и Ладислав Гринбаум. Не наводи број жртава, већ само да се то догодило у јануару 1943. године и да су међу страдалима били и његова супруга и троје деце.¹⁵

Ивица Матковић сазнаје 19. марта да ће бити смењен и да ће нов управник логора Јасеновац Ивица Бркљачић преузети дужност 23. марта. Последња четири дана на месту управника логора Јасеновац искористио је да „прослави“ свој одлазак тако што је са групом „официра“ батинао и мучио логораше од којих је један умро. Вероватно је тада убијено 12 усташа по наређењу Лубурића иако их је пре тога такозвани преки суд ослободио кривице. Ристо Стјепановић који говори о убиству усташа, у сведочењу наводи да је почетком 1943. године доведена велика група људи заточеника са Кордуна. Они су били испитивани и касније послати на рад у Немачку, Матковић је убио једног од тих логораша током испитивања.¹⁶

Највећи број логораша је током 1943. кажњаван због бекства њихових сапатника. Једно од тих бекстава било је Саломона – Монике Мусафије и још четворице из Јасеновца 13. априла. Док су радили у шуми успели су да убију двојицу и ране једног усташу. Међутим, у тој борби су убијена два логораша, а тројица су побегла.¹⁷

Око Ускрса, то јест 25. априла, по наредби заповедника логора Стара Градишка Николе Гаџића из логора је одведено у Загреб између 50 и 120 заточеника оба пола. Према различитим изворима, тамо их је ликвидирано између 20 и 50, док су остали враћени натраг у Стару Градишку. Гаџић је у мају наредио да се у самицу затворе тројица „православаца“ и они су тамо умрли од глади.¹⁸

Два масовна злочина бацају другачију слику на „мирну“ 1943. годину. Ладислав Гринбаум описује ликвидацију око 600 логораша из Јасеновца у Уштици из које се он пуком срећом спасао. Јулије Бинг преноси да је у јулу током две недеље убијано дневно по 50 људи, да је „након извјесне паузе“ настављено убијање. Дакле, према тим наводима, тада је у Јасеновцу страдало око 700 особа. То су уједно и злочини са највише жртава до децембра 1943. године. Све до тада бележена су поје-

15 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 718, књ. III, стр. 501. књ. IV, стр. 314; *Сећања Јевреја...*, стр. 243.

16 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 55–56; А. Милетић, *н. д.*, књ. IV, стр. 308–309.

17 *Сећања Јевреја...*, стр. 24–25.

18 Đorđe Miliša, *U mičilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945, str. 199 (у даљем тексту: Ђ. Милиша, *н. д.*); А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 457, 561–562.

диначна убиства или злочини над неколико десетина логораша. Тако је средином јуна у Стару Градишку доведено 40 „привилегованих“ Јевреја. Они су били смештени у посебну просторију и имали бољу исхрану, „јер су имали неке заслуге за Хрватску, али су и они убрзо изведени ван логор, поклани крај Саве и бачени у реку“. Истог месеца у Јасеновац је допремљено 60 рањених партизана са простора Херцеговине који су убрзо побијени. У августу у логору Јасеновцу је обешено 15 српских сељака. Они су претходно проглашени припадницима партизанског покрета.¹⁹

Током лета 1943. године, највероватније средином августа, према различитим изворима из Јасеновца је побегла група од 15 до 25 логораша. Због тога су по неким исказима сви, а по другима око 900 логораша, оковани ланцима. У току окивања је око 10 људи страдало од батина, а са „вањских радова“ се вратило бар 50 људи мање. До краја лета се помиње још један злочин. У Старој Градишки су два српска сељака, који су били затворени у самици „хотела Гагро“, успели да побегну копајући тунел испод темеља, али су убрзо пронађени и поново затворени у самице где су остављени да умру од глади и жеђи.²⁰

Не наводећи одређеније, већ само да су се догодили у јесен 1943. године, низ сведока помиње неколико појединачних злочина у логору Јасеновац. Тако су стрељани партизани – „један католик и четири православаца“, затим је убијено 15 Срба партизана заробљених у Босни, и 14 сељанки. Ристо Стјепановић наводи да је из Старе Градишке доведен „већи транспорт жена и дјевојака“ на бербу воћа по околним селима. Према њему, све те заточенице су ликвидирани у Градини. Не зна се колико је жена убијено, осим што се наводи да су две Јеврејке издвојене ради силовања, да би на крају и оне биле ликвидирани. Према исказу Егона Бергера, тада је ликвидиран некадашњи истражни судија Бранко Цивидини, који је у логору постао усташки сарадник. Тај податак треба узети са великом резервом, јер се Цивидини помиње као члан усташких „преких судова“ следеће године, али се сви извори слажу у томе да он јесте ликвидиран, по свој прилици најкасније крајем 1944. године.²¹

По наредби Лубурића, у Стару Градишку долазе њему одане усташе („Црна Рука“) са налогом да убију једног од водећих чланова уста-

19 Сећања Јевреја..., стр. 44, 244; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 966, 990, књ. III, стр. 489, 502.

20 А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 990, књ. III, стр. 502; Сећања Јевреја..., стр. 45; Злочини у логору Јасеновац, стр. 56; Концентрациони логори..., стр. 65.

21 А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 502, књ. IV, стр. 311; Злочини у логору Јасеновац, стр. 56; Е. Бергер, н. д., стр. 72, 74.

шког покрета Владу Сингера, што ће они и учинити на дан капитулације Италије 8. септембра. У вези са тим периодом треба навести и податак објављен у *Борби* маја 1945. године, да је у Старој Градишки током септембра и октобра 1943. године од глади умрло 350 жена.²²

До почетка децембра 1943. године постоје подаци о следећим злочинима – у „Хрватској“, то јест Босанској Дубици је 13. октобра убијено 26 људи који су 13. јула доведени из Јасеновца на рад, као чин одмазде за напад партизана; због бекства групе логораша, допуковник Марко Павловић наређује да се батинама у Јасеновцу убије најмање 60 људи, а према сведочењу, од 100 логораша над којима је спровођена „казна“, на лицу места их је умрло 40 од последица пребијања; у новембру је Стјепан Босак открио да су усташки водник Владо Грубјешкић и његова супруга крали златне зубе са лешева убијених логораша, наредивши четворици логораша – гробара да им предају ишчупане зубе. Сви су они затворени у самицу „хотела Гагро“ и ликвидирани. Према исказу Звонка Ткалца „украдено“ је 200 златних зуба, а четворица Јевреја гробара су умрла од глади и жеђи у јануару 1944 године.²³

У исказу који су три мештанина села Ускоци код Старе Градишке дали 29. јануара 1944. године Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, помињу масовни злочин од 1. децембра 1943. године – убиство око 1.500 мушкараца, жена и деце, логораша Старе Градишке. Место ликвидације била је бара Локанац у шуми Међустругови у непосредној близини села Ускоци. То село се помиње у још једном сведочењу, али у контексту напада усташа из Старе Градишке око 6. јануара 1944. године када су цело село опљачкали, запалили и убили непознати број житеља који нису успели да побегну.²⁴

Лазар Јанков у чланку објављеном у *Политици* маја 1945. године, наводи да је Мајсторовић на римокатолички Бадњи дан, 24. децембра 1943, године пред стројем заточеника стрељао тројицу логораша које је оптужио да су планирали бекство. Осим тога, Јанков у истом чланку тврди да је Лубурић 30. децембра 1943. постао заповедник логора Јасеновца, Старе Градишке и Лепоглаве и да је „чим је стигао“ наредио ликвидацију око 1.000 људи, не прецизирајући из ког логора, али вероватно из Јасеновца. На Бадњи дан увече, група усташа ликвидира две јеврејске

22 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 768, 855–856, 921; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 266–267.

23 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 764–765, 853, 990, *књ. III*, стр. 491; *Концентрациони логори...*, стр. 65.

24 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 708–709, 769.

породице (Столцер и Ајзенштадер), укупно седам особа. Те породице су имале повлашћен статус, јер су између два рата чинили услуге усташком покрету, али их ни то није спасло смрти.²⁵

У најмирнијем и најповољнијем положају били су логораши у Кожари. За 1943. годину постоји само сведочење Мира Ауфербера који помиње да су били „одведени сви Срби, око 20 кожара и 2 четкара“. Уз то, усташе су код логораша Ковачевића откриле комунистички пропагандни материјал, па је после истраге мучењем и батинањем, од 120 људи, колико их је тада било, издвојен 21 „комуниста“ и ликвидирају. Због недоречености исказа, могуће је да се ради о једном те истом злочину, па је као минималан број наведен број од 22 жртве, а као максималан 43 страдале особе.²⁶

Постоје бројна сведочења о злочинима који су се десили у неколико дана крајем 1943. и почетком 1944. године. Према исказу Ота Брејера (Breuer), логорска управа Јасеновца је још у септембру 1943. образовала „шумске групе“ од око 30 до 80 логораша, који су свакодневно под стражом одвођени у шуме око логора, да би секли дрва за огрев. Бројне изјаве сведока су међусобно неусклађене око тачног датума појединачних злочина, тако да се у овом случају може изнети само оквиран минималан и максималан број жртава.

Адолф Фридрих, који је и сам за длаку избегао смрт на раду у шуми, саопштава најранији датум када је почињен први злочин над том групацијом логораша. Он наводи да је 22. децембра 1943. године ликвидирана цела група од 80 логораша на раду у шуми, а недуго потом, 27. децембра исте године убијено их је још 120. Он помиње да је настављено са злочинима над логорашима у шуми и у Гранику све до краја јануара 1944, али не наводи одређени број. С друге стране, Јован Живковић тврди да је прва ликвидација над „шумском групом“ спроведена 29. децембра 1943. године. Тада је убијено „84 или 85 заточеника“, док је „иза тога у даљња два тједна у шуми преко Саве у такозваној Градини у три или четири групе побијени даљњих око 120 људи“. Групу од 80 страдалих логораша помиње и Анте Милковић, с тим што тај злочин датира на 30. децембар 1943, и наводи још један злочин почињен три дана касније над непознатим бројем логораша. Слично томе Славко Добрила тврди да је

²⁵ А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 983, 985, *књ. III*, стр. 533; *Концентрациони логори...*, стр. 99.

²⁶ *Сећања Јевреја...*, стр. 14.

око Божића ликвидирано око 70 Срба на „вањским радовима“, а пред Нову годину је побијена још једна „шумска група“. За трећу групу наводи да се почетком јануара са сече дрва од 200 вратило 40 људи, значи да је ликвидирано око 160. Јакоб Данон такође помиње три ликвидације шумских група, две крајем децембра 1943. и то око 80 и око 60 људи и једну почетком јануара 1944. године од око 20 до 30 људи. Поменути Ото Брејер први злочин над шумском групом од око 80 људи смешта почетком јануара 1944. године, затим износи да је даљих две–три недеље сваки дан на рад одлазила „шумска група“ од 50–80 људи, а увече би их се враћало бар десетак мање, па би закључио: „Тако кроз вријеме од 2–3 тједна мислим да их је побијено око 200–300“. Најзад Арсо Алексић износи највеће бројеве тврдећи да су током 1943. године у шест наврата ликвидиране „шумске групе“ од по 200 људи што значи да их је убијено 1200. Подаци из још два извора казују да је током децембра 1944. и јануара 1944. године страдало преко 200 „Срба и Жидова“, односно да је од 1. јануара до 1. марта 1944. „убијено преко 250 мушкараца“.²⁷ На основу свега може се тврдити да су крајем децембра 1943. и у јануару 1944. годину спроведена најмање три масовна злочина над логорашима, члановима „шумских група“. Као минималан број биће наведене тврдње које износе најмањи број жртава и то за први злочин 80, за други 60, а за трећи 20, чиме се долази до броја од 160 страдалих. Уколико по истом принципу буду наведени максимални бројеви, добија се 365 жртава. Ако се, пак, сви наведени злочини третирају као појединачни, добија се 1.265 жртава, што донекле одговара тврдњи Арсе Алексића. Као максималан узет је број од 1.265 страдалих. Иако је то мало вероватно, чини се да је оправдано, јер осим поменутих масовних злочина, многи сведоци износе да су убиства била свакодневна током децембра 1943. и јануара 1944. године.

Упоредо са ликвидацијом „шумских група“, дешавали су се злочини и у самом логору крајем децембра 1943. године и у јануару 1944. године. Пошто се може догодити да број жртава буде дуплиран уколико се ови злочини наводе у односу на већ изнете процене убијених логораша из „шумских група“, у табели са минималним и максималним бројем, претпоставка да они улазе у скупину злочина над „шумским групама“ биће представљена нулом, док ће максималан број бити укупан збир бројева жртава свих поменутих појединачних злочина заједно.

²⁷ Сећања Јевреја..., стр. 46; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 858–860, 910–911, 969, 990. књ. III, стр. 351–355, 502–503, 533; Злочини у логору Јасеновац, стр. 57; Концентрациони логори..., стр. 99.

Негде почетком јануара 1944. године, мада је могуће да се то десило и крајем децембра 1943. године, Ристо Стјепановић успева да се неприметно извуче из групе „старих заробљеника“ који су после мучења једног логораша поведени у Градину ради ликвидације. У тој групи су била најмање четворица заточеника, док је још један, који је такође успео да се сакрије, после неколико дана пронађен и убијен. Неколико сведока помиње и убиство логорника Ивана Вилнера, писара Ивице Беговића (некадашњи фудбалер из Загреба), и још једне породице Јевреја са женама и децом – укупно 12 особа. То се, по свему судећи, десило око 4. јануара 1944. године. Осим њих у јануару су убијени и логорници Борис Штајнер (Steiner) и Слободан Мићић. Према свему томе може се закључити да је у јануару 1944. у самом логору Јасеновац страдало најмање 19 особа, од којих су неке, ако не и све ликвидирани у Градини заједно са логорашима из „шумских група“. Осим тих злочина, у јануару 1944. се десио још један масовни злочин који по свој прилици, нема везе са „шумским групама“. Под руководством Динка Шакића, у шуми код Млаке ликвидирани су жене доведене из Сплита, њих 64, а са њима и непознат број жена и 17 мушкараца са економије у Јасеновцу. Дакле, у том злочину је страдала најмање 81 особа.²⁸

Приближно у исто време док су у Јасеновцу страдале „шумске групе“, појачава се терор и у Старој Градишки, највише зато што положај управитеља Старе Градишке у децембру 1943. године преузима Стјепан Босак, Лубурићев човек од поверења. Он лично убија двојицу логораша који су претходно побегли из самице „хотела Гагро“ у којој су без хране и воде провели 16 дана због „крађе“ саламе. После насмрт пребија једног заробљеног партизана. С друге стране, Милиша нам преноси да је „десетак дана пред Божић 1943. године“ у Кулу затворено 100 Срба са женама и децом и да су тамо остављени 14 дана без воде и хране. Они који су преживели су затровани храном. Као повод за наставак убистава послужио је препад партизана у околини Старе Градишке „уочи саме Нове“ 1944. године. Логорашима је тада забрањено да три дана излазе ван барака. Због „прекршаја“ те забране, 1. јануара 1944. године убијена су двојица логораша.

О страдањима логораша у Старој Градишки почетком 1944. године казују два извора. Садо Коен-Давко наводи: „Сваку вечер су долази-

²⁸ А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 969, књ. III, стр. 504, књ. IV, стр. 311–312; *Сећања Јевреја...*, стр. 47, 176; *Концентрациони логори...*, стр. 99.

ли у просторије заточеника и прозивали по 25–30 људи. Одводили су их у неповрат. Тако је то трајало око 15 дана, већином су сада одводили Србе... Истовремено су вршени транспорти жена, дјецe и старијих људи на Јабланац, Млаку и Бистрицу... Осим Српкиња сада су одводили и Јеврејке, а с њима и по коју Хрватицу.“ У исказу непознатог логораша о стању у логорима Јасеновац и Стара Градишка наведено је да је од 1. јануара до 1. марта 1944. године заклано 40 мушкараца и 21 жена, док је у априлу 1944. објављено да је командант логора Босак поклао више од педесет мушкараца и двадесет жена у садашњем „логору за Хрвате“ током неколико дана децембра 1943. и јануара 1944. године. На основу поменутих сведочења може се закључити да је у децембру 1943, и јануару и фебруару 1944. године у логору Стара Градишка страдало најмање 162, а највише 450 особа. Сви појединачни злочини ће бити укључени у тај број. Међу страдалима је био и велики број муслимана, а неколико сведока помиње убиство логорника Нијаза Салихоџића. Повод за њихово убиство је бекство најмање пет логораша муслимана на челу са Есадом Капетановићем у децембру 1943. године. Приближно у другој половини јануара 1944. године, по наредби Љубе Милоша, убијене су две логорашице (Хана Павелић и Злата Шевгић) које је требало да буду размењене. Постоји и сведочење да су током прославе Нове године убијена два логорска музичара због наводних љубавних веза са припадницама усташког покрета.²⁹

Злочини у Старој Градишки су настављени и у марту 1944. године. Ђорђе Милиша тврди да су тада страдали сви логорашаи у „хотелу Гагро“, а међу њима, у ноћи од 17. на 18. март убијена је истакнута припадница партизанског покрета Марина Грегорић. Може се само констатовати злочин над њом пошто није познато колико је уопште логораша било у „хотелу Гагро“ и који број обухвата реч „сви“. Из других извора сазнаје се за смрт Мурата Бајрића 15 марта, док Милиша на другим местима помиње смрт још четворо логораша.³⁰

Из сведочења Ото Брејера се сазнаје да је такође током марта 1944. године доведено у Јасеновац око 100 Јевреја (оба пола са децом), „ухваћених негдје у Лици“. Око 60 жена и деце из те групе усташе су после око месец дана ликвидирале у Јабланцу. Исти сведок напомиње да после тога у Јасеновцу није било већих ликвидација до почетка сеп-

²⁹ Сећања Јевреја..., стр. 175–176, 194; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 768–770, 858–860, књ. III, стр. 351–355, 457; *Концентрациони логори...*, стр. 73; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 267; М. Першен, *н. д.*, стр. 250; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 268–270.

³⁰ Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 199, 269, 271; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 708, 770, 858, књ. III, стр. 457.

тембра исте године.³¹

Постоји податак да је у пролеће 1944. године, односно после доласка Јосипа Стојчића на чело логора Стара Градишка, убијено најмање шест логораша у појединачним ликвидацијама. Због бекства двојице логораша са економије Јабланац, управник Стојчић наређује стрељање 35 заточеника. Априла 1944. године је убијен и један савезнички пилот који је оборен изнад Јабланица. Да би се ситуација приказала нормалном, тада је пред комисијом Међународног Црвеног крста из Швајцарске, која је у том периоду дошла у Стару Градишку, изведена је једна позоришна представа и одиграна фудбалска утакмица.³²

Неколико сведочења помиње исти злочин, али се не слажу око броја жртава и тачног дана када се догодио. Реч је о извесном Иви Волнеру, логорашу Јеврејину, који је ликвидиран по наредби Динка Шакића. Он је био логорник грађевинске групе, а уједно и члан логорског оркестра пошто је добро свирао хармонику. Неке усташе су га, без дозволе заповедника Шакића, одвеле у Босанску Дубицу да их забавља. Тамо је и страдао, према сведочењима или од пијаних усташа којима је свирао или од самог Шакића, који је дознавши за „излет“ дошао у Дубицу и у бесу га убио. Како би избегао било какву истрагу поводом тога, Шакић истог дана наређује постројавање („наступ“) у Јасеновцу и испред логораша показује Волнеров леш, оптужујући га за бекство и тражећи саучеснике. Према неким изворима од 100 Јевреја који су га познавали издвојено је више људи и стрељано. Према разним изворима тада је страдало (укључујући и Волнера) између 23 и 57 Јевреја. Осим о броју жртава, не слажу се ни подаци о начину ликвидације. Према неким сведочењима одмах су стрељани, а према другима су затворени у Звонару и ликвидирани у Градини. Најверодостојнији је, чини се, исказ Адолфа Фридриха, да је прво стрељано 22 логораша, а после четири дана мучења у Звонари, 34 музичара Јевреја су убијена у Градини. Временски распон у који сведочења смештаку овај злочин неуобичајено је дуг. Као први датум који се помиње је други дан Ускрса, односно 10. април, а као последњи 4. јул 1944. године.³³

Опис вешања четворице Срба у самом логору Јасеновац због бекства петорице Срба и то је злочин којим Славко Добрила завршава своје

31 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 770–773.

32 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 911.

33 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 990–991, *књ. III*, стр. 496, 503–504, 533–534, 545 *књ. IV*, стр. 313–314; *Сећања Јевреја...*, стр. 48, 278–279; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 58.

сведочење. Како тај злочин у изјави следи после случаја Волнер, могао би се сместити у прву половину 1944. године.³⁴

Никола Николић помиње преки суд у Јасеновцу у лето 1944. године. Једина „сједница“ суда одржана је у лето када је на смрт „осуђено“ 10 логораша због покушаја бекства, а сутрадан је побијено 100 логораша на раду у шуми. Јакоб Данон наводи да је у лето 1944. године ликвидирано око 50–60 жена на логорској економији у селу Млака по наредби Динка Шакића. У августу 1944. године у Старој Градишки је Никола Гагро лично убио једног логораша.³⁵

Крај лета 1944. године означава и крај „мирног“ периода у комплексу концентрационих логора Јасеновац. У септембру 1944. године одлучено је да се затвори логор Стара Градишка. То је спроведено тако што је део логораша ликвидирани у логору и његовој околини и најзад, на путу између два логора који су пешице прелазили уз Саву. Највећи део је пресељен у Јасеновац, а заточеници који су остали у логору ускоро су такође расељени у Лепоглаву и Јасеновац, да би на крају у Старој Градишци остало око 70 заточеника ради одржавања тог простора. Најпре су 20. септембра сви логораша који су били на економији Гређани пребачени у Стару Градишку и ликвидирани, укупно 18 Срба и 11 Јевреја. Пре него што је почела сама ликвидација логора, односно пребацивање логораша у Јасеновац, убијено је неколико стотина логораша и то искључиво Срба, вероватно да би се „олакшао“ транспорт. Према неким изворима било је две, а према другим једна ликвидација. Јакица Финци и Ђорђе Милиша помињу да је 21. септембра 1944. године група Срба издвојена у Кулу и вероватно на том месту и ликвидирана. Разликује се број пострадалих: Милиша помиње 100 а Финци 200 логораша. Ликвидација 100 Срба тог дана се помиње и у листу *Нанред* (фебруара 1945), али се као место ликвидације помиње село Ускоци у непосредној близини Старе Градишке. Финци тврди да је сутрадан, 22. септембра, на исти начин страдало још 200 Срба, док Садо Коен-Давко напомиње да је тог дана био наступ свих логораша и да су стражари издвојили 400 Срба које су повезали „жицом и све их је прогутала та ноћ“.³⁶

34 А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 504–506.

35 Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb, 1948, стр. 13, 405–406 (у даљем тексту: Н. Николић, *н. д.*); А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 766, књ. III, стр. 534.

36 *Сећања Јевреја...*, стр. 176, 194; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 226; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 886; М. Першен, *н. д.*, стр. 264.

Сутрадан, после овог или тих злочина, 23. септембра 1944. године, наређено је пребацивање логораша из Старе Градишке у Јасеновац. Рано ујутру, пре саме евакуације одведено је између 282 и 350 преосталих логораша Срба, међу којима је било и око 150 жена и деце који су претходно били затворени у Кули. По свему судећи, они су ликвидирани у Ускоцима. У току транспорта од Старе Градишке до Јасеновца, убијено је, или су се људи сами убијали бацањем у Саву, између 50 и 200 логораша. У самом Јасеновцу, новопридошли логораша су смештени у две бараке и остављени два дана без хране.

Током априла 1946. године, земаљске комисије Хрватске и Војводине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача су организовале ископавање лешева у „Ускочкој шуми“, то јест шуми у близини села Ускоци. Комисија је установила да су жртве страдале између 23. септембра и 15. октобра 1944. године, што се поклапа са временом када је спроведена ликвидација логора Стара Градишка. На основу ископавања и записника са саслушања родбине жртава, сачињених на лицу места, комисија је утврдила да је страдало укупно 967 особа (211 мушкараца, 467 жена и 189 деце), а идентификовано је само 218 жртава.³⁷

Постоји доста несугласица око тога колико је логораша кренуло из Старе Градишке пут Јасеновца. Највише извора помиње да их је било између 600 и 700, док два сведока помињу 2.000, односно 2.200 особа. Сви се слажу око тога да су скоро сви били Хрвати (у које су тада убрајани и муслимани) и Јевреји. Такође постоје различите изјаве о томе колико је логораша остало у Старој Градишки. Док неки извори помињу да их је остало само 30, већина наводи да их је било између 220 и 500, већином занатлије, ради одржавања зграда. Према исказу Коен-Давка, 2. децембра 1944. највећи број логораша од њих 220 је евакуисан у Лепоглаву, а у Старој Градишки је остало 15–20 људи. Милиша који, као и Першен, тврди да је по пресељењу у Старој Градишки остало 500 људи, наводи да је непосредно по ослобађању Београда (20. октобра 1944) у логор дошло 5.000 усташа. Већина логораша је тада пребачена у Лепоглаву и Јасеновац, па је у Градишки до краја остало само 70 логораша (35 мушкараца и 35 жена). Према Антуну Милетићу крајем 1944. у логору Стара Градишка остало је око 100 логораша да одржавају 10 логорских просторија за потребе усташа. Последњи податак о логорашима у Старој Градишки нуди списак дежурства у ноћној смени 15. фебруара 1945. године – пописан је 21 логораш. Логораш Фабијан Рукавина 23. априла 1945. минира електричну централу и то је био крај логора. Миле-

37 А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 585–588, књ. IV, стр. 350–412.

тић тврди да је од мина много људи погинуло, не прецизирајући да ли су погинули сви или се неко спасао. Истог дана у логор улази 3. батаљон 25. бродске ударне бригаде 28. ударне дивизије II армије.

У мају 1945. године су објављена два чланка у *Борби* и *Политици* у којима се наводи да је до последњег дана пре уласка Југословенске армије у логор ту боравило мноштво мушкараца, жена и деце, у *Борби* преко 1.000, од тога 700 жена, а у *Политици* око 2.000. Логораши су се углавном налазили у минираним зградама и усташе су их све побили осим 40 до 50 који су се спасли. Као преживели сведок се појављује Андрија Брбик из Петриње, што подсећа на логораша Андрију Врбника који се наводи у списку од 15. фебруара. Поред тога, додатну тешкоћу око броја жртава логора Стара Градишка у априлу 1945. године представља и судбина четника под вођством војводе Павла Ђуришића. Они се помињу само у књизи Ђорђа Милише и у исказу Љубе Милоша, који је навео да је „у то вријеме стигло око 10.000 црногорских четника под командом Ђуришића“. Даље казује да је издвојено око 20 официра на челу са Ђуришићем и око 150 подофицира и војника „који су касније бродом отпремљени у Јасеновац“ и ликвидирани. Милиша пак наводи да су се тих 10.000 четника предали „усташким властима, и да су одмах уврштени у ударну дивизију“. У наставку он описује бекство тројице логораша, затим да је пронађено 27 лешева убијених жена бачених у Саву, леш једне жене у ћелији и да је у усташкој болници убијено око 50 људи који су тих дана доведени у некој рацији. Износи да се спасило 18 логораша.

Нема података о томе шта се десило са „10.000 четника“. Може се само претпоставити да је међу њима био велики број цивила који су се повлачили заједно са војницима, те отуда између 1.000 и 2.000 жртава који се помињу у *Борби* и *Политици*. У литератури постоје два податка о страдању Ђуришића и његових четника, и то у групи 150 официра и подофицира, односно да је дан уочи уласка Југословенске армије, ватреним оружјем убијено 750 четника у околини и у самом логору.

Пошто су извори о последњим данима логора Старе Градишке малобројни и непоуздани, на основу свега изнетог могло би се закључити следеће: до 23. априла 1945. године страдало је између 75 и 100 логораша који су ту били најкасније од децембра 1944. године, затим 1.000 и 2.000 људи који се помињу у новинским чланцима и између 150 и 900 официра, подофицира и војника, припадника четничког одреда Павла Ђуришића.³⁸

38 А. Милетић, *н. д., књ. I*, стр. 32, *књ. II*, стр. 886, 921, 969, 980, *књ. III*, стр. 458–

Крајем августа, дакле нешто мање од месец дана пре пребацивања логораша из Старе Градишке, усташе доводе у логор Јасеновац групу од 700–800 Срба из околине Окучана. Неколико дана касније све су их „натоварили у лађе“ и ликвидирали на реци Сави негде између Млаке и Јабланца. Врло је могуће да је ту реч о злочину попут онога који ће бити разматран касније, када су такође људи из Живаје, Црвеног Бока и Дреновог Бока бродовима одведени у шуму крај Јабланца и ликвидирани. Пошто то не можемо потврдити, злочини ће бити приказати одвојено.³⁹

Неколико дана пре доласка логораша из Старе Градишке, у Јасеновцу је заседао „преки суд“ којим је председавао Динко Шакић. Септембра 1944. године је проваљена партијска организација логораша у Јасеновцу, признањем једног логораша да је одржавао везу са партизанима. Већина извора наводи да је „суђење“ било 21. септембра 1944. године и да је обешено између 24 и 36 логораша, „слободњака“ и усташа (њих двојица), који су били комунисти или су имали везу са партијском организацијом. Око 20 људи је обешено у логору, а остали у самом месту Јасеновац. Динко Шакић је лично убио из пиштоља доктора Мила Бошковића, јер овај није хтео на вешала. Према другим изворима, то се десило 22, односно 23. септембра. Јакоб Данон наводи да је дан после вешања логораша повезаних са комунистичком партијом, обешено пет логораша због везе са четницима, док Адолф Фридрих тврди да их је било осам, и да су обешени после осам дана. Према исказу Лазара Јанкова, недуго потом, дошло је до још једне провале комуниста у логору и тада је страдало још 32 логораша. До краја септембра 1944. године су, према наводима Јакоба Данона, обешена још три логораша, Јеврејина, електричара по струци, док Адолф Фридрих тврди да их је било шест и да су обешени пет дана после четника.⁴⁰

Током септембра 1944. године, осим злочина у вези за ликвидацијом и пребацивања логораша из Старе Градишке у Јасеновац, догодила

459, 491; књ. IV, стр. 30, 318; Ћ. Милиша, *н. д.*, стр. 226–232, 238; *Сећања Јевреја...*, стр. 176–177, 179, 194; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 13; М. Першен, *н. д.*, стр. 264–265; Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945*, књ. 2, стр. 336–338, књ. 3, стр. 341–342, Београд, 1999.

39 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 911; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 58.

40 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 35, књ. II, стр. 778–781, 912, 970, 983, књ. III, стр. 491–492, 504, 534–535, 545, књ. IV, стр. 316–317; *Сећања Јевреја...*, стр. 49–50, 195, 279; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 59–60; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 75; Ћ. Милиша, *н. д.*, стр. 238; М. Першен, *н. д.*, стр. 181, 198–202; Н. Николић, *н. д.*, стр. 13, 408–410.

су се још најмање три масовна злочина. Прво је убијено, према листу *Нанријед*, „неколико стотина такозваних притвореника из Рајића, Новске и Липовљана“, док Јован Живковић тврди да их је било између 800 и 1.000, а Ђорђе Милиша наводи око 2.000. Усташа Крешо Мајић је са воза у Новској скидао људе, међу којима су били повратници из немачких логора, и слао их у Јасеновац. За доњу границу биће узет број од 800, а за горњу 2.000 људи. Затим је, такође у септембру, побијено између 150 и 3.000 стараца, жена и деце који су у августу доведени у логор из Живаје, Црвеног Бока и Дреновог Бока – они су бродовима пребачени у шуме покрај Јабланца и ликвидирани. Међу њима је било и око 150 заробљених четника. То индиректно потврђују искази да је 20. августа у Живаји ухапшено и потом отпремљено 70 четника, затим да су 22. августа „усташе из Јасеновца, Черкези и четници из Суње спалили Црквени и Ивањски Бок и Стремен“ убивши при том 70 мештана, а око 1.000 отпремили у логор, и најзад то је и сведочење Јакоба Данона о том догађају. За ликвидацију четника у Јасеновцу сазнаје се и од Јосипа Ерлаха. Као последњи од низа злочина у логору почињених у августу, Ристо Стјепановић помиње убиство око 200 жена и девојака на Гранику наводећи да су то већином биле Јеврејке које су откривене у Стењевцу, делу Загреба.⁴¹

Негде од краја септембра или почетка октобра 1944. године, према исказима више сведока почињу свакодневне масовне ликвидације. Број логораша је енормно порастао доласком заточеника из Старе Градишке и довођењем мноштва људи из Новске. Адолф Фридрих износи податак да се тада број логораша попео са 2.500 на 8.000. Преживели сведоци дају различиту процену броја убијених и времена када су спровођене ликвидације, али се сви слажу да су места злочина били Граник и Градина. Тако већ поменути Адолф Фридрих тврди да је ликвидација трајала од краја септембра до краја децембра 1944. године и да је сваке ноћи на стратишта одвођено по 200 и више заточеника, па да се и поред свакодневног пристизања нових логораша, бројно стање заточеника у Јасеновцу смањивало. Ако се за почетак злочина узме 24. септембар, односно по доласку логораша из Старе Градишке, испада да је у том периоду убијено 19.600 људи. Исти сведок, нешто касније, опет наводи да су масовна убиства престала крајем 1944. године, и да је од 8.000 логораша преостало 1.800, дакле убијено је 6.200 особа. На другом месту он износи процену да је у „зимској ликвидацији“ убијено око 14.000 мушкараца, жена и деце, рачунајући ту и људе који су ликви-

41 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 749, 887, 991, 969–970 књ. III, стр. 546, књ. IV, стр. 318–319; *Сећања Јевреја...*, стр. 49, 280; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 239.

дирани одмах по доласку. Коен-Давко казује да су свакодневна убијања на Гранику почела по доласку у Јасеновац новопридошлих логораша (свако вече 80–100), тако да их је остало живих 400 Јевреја и око 700 Срба, и нешто мало Хрвата. Према Арси Алексићу, ликвидације крећу 26. септембра 1944. Од тада па до 10. јануара 1945. године, свако вече је убијано 100–200 логораша на Гранику, то јест између 10.700 и 21.400 особа. Јакоб Данон опет износи да је у року од месец дана у октобру и новембру свакодневно на Гранику убијано 50–60 логораша и новопридошлица, што испада 1.550–1.860 особа. С друге стране, он износи податак о 3.500 убијених, јер је од писара сазнао да се бројно стање, по окончавању ликвидација смањило са 7.500 на 4.000 логораша. Јакица Финци наводи да су ликвидације трајале од октобра до половине децембра и то сваке ноћи по 200 људи на Гранику, што би значило да је убијено око 15.400 људи. Финци поред тога помиње и неке појединачне злочине у самом логору и то вешање укупно шест логораша, док Данон наводи још три појединачна злочина у јесен 1944. године у којима је живот изгубило седам особа.

Поједини сведоци тврде да је почетак масовних ликвидација био у новембру 1944. године. Тако Ђорђе Милиша казује да је све почело 1. новембра, убиством 150 Срба и Јевреја, следећег дана 200 мушкараца и 70 жена и деце, и да је до Божића побијено 6.000 логораша оба пола и деце, а да је живих остало 3.000. Драгутин Шкргић у чланку објављеном јула 1945. године износи да је од 3. до 22. новембра ликвидирано „2.500 до 3.000 људи, углавном Жидова и православаца“. Посебно помиње убијање 160 православаца одведених „на рад у Лепоглави“, што је вероватно једна из низа ликвидација у споменутом периоду. И он наводи да је од 6.000 људи „након јесење ликвидације“ остало живих 3.000. По наводима у чланку из фебруара 1945. у листу *Нанријед*, ликвидације почињу 5. новембра и сваке ноћи страда 100–200 људи. Осим „старих“ логораша, убијани су одмах по доласку и људи који су довођени у Јасеновац, а пристигло их је више од 1.200 довозених у осам транспорта. Те транспорте помиње и Ристо Стјепановић, не спомињући број. Људи су довођени из свих градова Хрватске, а посебно се наводе Загреб и Сисак. Како се бројно стање смањило са 7.300 људи 15. новембра 1944, на 3.500 на дан 12. јануара 1945. године, према аутору чланка, број жртава у том периоду, рачунајући и људе који су убијани одмах по доласку, био је већи од 5.000. Јован Живковић износи: „По причању и према ономе, што сам ја могао докучити, побијено је те зиме око 5.000 до 6.000 људи, а у знатној мери је харао и тифус, јер су хигијенске прилике биле очајне“. Лазар

Јанков преноси да је чуо од Владе Борнемисе, који је радио у логорској канцеларији, да је 1. новембра почело „масовно клање“ – да је „до 23. децембра 1944. поклано је 12.700 људи жена и деце“. Ивица Рожман тврди да су злочини постали свакодневица у децембру 1944. године, да је сваке ноћи на Гранику убијано 150–200 људи, значи ликвидирано је између 4.650 и 6.200 особа. У чланку објављеном у *Борби* фебруара 1945. наводи се да је у децембру 1944. убијено 3.000 људи. Према исказима више сведока Комисија је утврдила да је „те зиме“ убијено 3.500 „заточеника, који су се налазили на раду у јасеновачком логору“. Комисија такође износи невероватан податак да је само у једном дану пристигао „огромни транспорт, у којем се налазило око 15.000 радника и сељака“, и да су „кроз неколико тједана“ ликвидирани на Гранику. Од свих цитираних сведочења посебно се издваја исказ Милана Дуземлића, који је у целини сумњив, јер једини он истиче да су масовна убиства почела још 18. августа, те да је сваки дан одвођено на ликвидацију „по 100, 200 па некада и 1.000 људи“ не наводећи када су ликвидације окончане.⁴²

Упоредо са изношењем процена убијених логораша у том периоду, преживели сведоци наводе и неке појединачне злочине који су се тада догодили. Према исказу Арсе Алексића, 25. септембра је у логор доведено око 250 „домобрана православаца“ и они су ликвидирани крајем октобра на Гранику. Адолф Фридрих пак говори да је тих домобрана било око 300, те да је убијено око 60 православаца, док су католици и муслимани били принуђени да навуку усташке униформе под претњом смрти. Ристо Стјепановић такође помиње око 200 домобрана доведених у логор крајем 1944. године. Износи да су већину чинили православци и да су само они убијени. Посебно напомиње да је у истом периоду доведено и ликвидирано 200–250 „Недићеваца“. У октобру 1944. године су убијени и лекари и медицинско особље из усташке болнице. Јакоб Данон наводи да је тада убијено 30 особа и да је ликвидација уследила неколико дана после њиховог „хапшења“ 24. октобра. Ристо Стјепановић сведочи да су лекари страдали у групи од око 200 људи што су их усташе оптужиле да су на неки начин повезани са члановима комунистичке ћелије који је обешени у септембру. Осим тога, он помиње и вешања неких логораша, њих петорице које наводи поименице. Све то донекле потврђује и Јован Живковић. У децембру 1944. године је такође почињено неколико масовних злочина у логору и околини. Тако је

⁴² Сећања Јевреја..., стр. 49–50, 177, 195–196; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 780, 887, 991, 984, књ. III, стр. 491, 535–536, 539–540, књ. IV, стр. 318–319.; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 239–241; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 61–62.

„нестала“ девојка коју су мучили Лубурић, Матковић, Милош и други, а другом приликом је убијено пет заробљених партизана – четворица су стрељана, а један је умро после мучења. Фрањо Косина сведочи да су лично Лубурић и Прпић клали и мучили 40 жена и деце на Гранику око Божића. Исти сведок наводи и случај вешања 35 логораша, мада се из контекста не може сигурно знати да ли се то десило у децембру 1944. године. Међу обешенима је била и мајка четворо деце, а том приликом је Пићили убио једну девојчицу, па нема разлога за сумњу да и остала деце нису тада или убрзо потом страдала. Последњи злочин за који се помиње да се догодио у овом месецу била је ликвидација на Гранику две групе логораша које су се пријавили за рад у Немачкој. Сазнаје се да их је у првој групи било 200, а за другу се не наводи број већ само податак да су то били Срби. Јован Живковић помиње убиство 20 Јевреја. Не наводи време када се то догодило, али се може закључити да се десило до краја 1944. године. На овом месту треба поменути злочин који је почињен крајем 1944. или почетком 1945. године. „Пијани су усташе силовали редом око 20 младих жена које су радиле на Економији, те су их заклали и бацили у Саву“.⁴³

Као што се може видети, сведочења о ликвидацијама логораша у Јасеновцу у овом периоду су многобројна и дају упечатљиву слику агоније људи који ће, мада се зна да се крај рата ближи, на језив начин бити одведени у смрт. Иако су овде дати бројни примери појединачних масовних злочина, они неће бити исказани у табели јер је очигледно да су сви обухваћени у процени убијених током, како су то сами логорашаи називали, јесење или зимске ликвидације. Може се констатовати да су се догодиле између 26. септембра 1944. и 12. јануара 1945. године. За минимум броја страдалих биће узет исказ Јована Живковића и податак из чланка објављеном у листу *Нанријед* о 5.000 жртава, а за максимум процена Арсе Алексића о ликвидацији 21.400 особа.

У том периоду дешавали су се злочини и на Кожари. Како износи Јаков Кабиљо, у ноћи од 25. на 26. октобар, одведена су двојица логораша који никад више нису били виђени живи. Убрзо потом, 3. новембра, одведено је 16, а 11. новембра још седам логораша у Циглану где су ликвидирани. Последњи злочин у том периоду почињен је над браћом Лион који су, пошто у ухваћени у покушају бекства, ликвидирани заједно са оцем крајем 1944. или почетком 1945. године. У свим злочи-

43 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 970, 991, књ. III, стр. 491–492, 535; *Сећања Јевреја...*, стр. 49, 175; А. Милетић, *н. д.*, књ. IV, стр. 317–320, 495; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 25, 62.

нима које помиње Кабиљо страдало је укупно 28 логораша. У извештају Комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача се наводи да је у октобру „преки суд“ осудио и стрељао 25 логораша због везе са партизанима, док Егон Бергер помиње ликвидацију 27 логораша у истом периоду. Може се сматрати да је између 25 и 28 логораша страдало у периоду од краја октобра 1944. до почетка јануара 1945. године.⁴⁴

Крајем 1944. године, односно најкасније до средине јануара 1945. године, усташе су престале са масовним убијањем све до англоамеричког бомбардовања логора. У логору је остало између 1.800 и 5.000 логораша, с тим да су и даље пристизали нови људи који су одмах убијани, већином на Гранику. После римокатоличког Божића 1944. године од укупно 1.800 логораша било је пописано између 1.370 и 1.400 заточеника који су сликани за легитимације пошто је, наводно сви, требало да иду на рад у Немачку. У Немачку је, међутим, отишло само између 600 и 800 Хрвата (и муслимана) у периоду од 18. до 27. фебруара 1945. године, и њих ће у Аустрији ослободити трупе Црвене армије. Све до англоамеричког бомбардовања логора није више било масовних злочина, ако се изузме изузетно сурово убиство око 20 жена и деце крајем фебруара 1945. године.⁴⁵

Бројна су сведочења о поменутом бомбардовању логора Јасеновац, али се она не слажу ни око датума, ни око броја жртава. Једино што се са сигурношћу може тврдити јесте да су почела крајем марта 1945. године. Као најранији датуми бомбардовања помињу се 27. и 29. март. У тим исказима нису наведени подаци о броју погинулих, већ само да су логораша и усташе страдали од бомбардовања, као и да су усташе убијале заточенике који су покушавали да негде себи нађу склониште. У већини сведочења се као датум почетка бомбардовања помиње 30. март. Јакоб Данон износи да је логор бомбардован два пута тога дана, те да је погинуло око 40 логораша. И он, као и други сведоци, помиње да су логораше убијале усташе, посебно заставник Анте Зрнушић који је убио најмање двојицу. Ристо Стјепановић потврђује да су била два бомбардовања (око 10 сати пре подне и око два сата по подне) наводећи да је у првом погинуло 30 логораша, за друго не износи број жртава. Он сведочи да су се бомбардовања поновила и следећа два дана, 31. марта и 1. априла и да

⁴⁴ Сећања Јевреја..., стр. 104–106; Злочини у логору Јасеновац, стр. 60; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 76.

⁴⁵ Сећања Јевреја..., стр. 50–51, 196; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 241–243; М. Першен, *н. д.*, стр. 182; А. Милетић, *н. д.*, књ. IV, стр. 322.

је било „врло много мртвих“. Комисија је утврдила да је током два дана бомбардовања, 30. и 31. марта, погинуло око 40 логораша (овде се помиње да је крајем марта било 5.000 логораша). Никола Николић говори о 26 погинулих заточеника. Најмањи број страдалих логораша износи Егон Бергер. Он говори о три бомбардовања 30. марта – за прво каже да је погинуло осам логораша, а „код другог напада страдало је шеснаест заточеника, док код трећег нити један“, дакле укупно 24. Осим тих напада, Јакоб Данон помиње бомбардовање 5. априла и још једно после тога, док Адолф Фридрих наводи да се напад десио и 7. априла, износећи да је у свим тим бомбардовањима погинуло 34 од укупно 3.500 логораша колико их је, по њему, тада било. Јосип Ерлах, који ни сам није сигуран ког је датума било бомбардовање, наводи да се оно десило 13. априла, али из детаља које износи је очигледно да је погрешно.⁴⁶

Усташе су бомбардовање искористиле да у новинама *Hrvatski narod* објаве да је погинуло 1.500 логораша, а одмах после бомбардовања опет су почели са масовним ликвидацијама. Михајло Марић говори да је од тада, па до пробоја, 22. априла, сваки дан убијано 50–200 људи. Уколико се претпостави да је последњи дан бомбардовања био 1. април, и да је ликвидација почела 2. априла 1945. године, испада да у 20 дана страдало између 1.000 и 4.000 особа, док Ристо Стјепановић помиње да је четврти или пети дан после бомбардовања, дакле 3. или 4. априла „поклано“ око 4.000 логораша.⁴⁷

Убрзо после бомбардовања, журећи да уклоне што је могуће више трагова својих злочина, усташе почињу коначну ликвидацију логора Јасеновац. Иако је њихов пораз у рату био неминован и мада су и они врло добро знали да се ближи крај Независне Државе Хрватске, усташе нису престајале са злочинима, убијајући преостале логораше стално доводећи нове и нове групе људи са територија које су још контролисали да би их одмах по доласку у логор ликвидирали, углавном у Градини. Никола Николић наводи да је под руководством Пићилија, 4. априла образована прва група од 450 логораша који су послати у Градину и у Уштице да тела жртва ископавају из гробова. Сутрадан је из Загреба допремљена нафта за спаљивање лешеве, а у ватри су завршили и они који су жртве ископавали. Јакица Финци наводи да је општа ликвидација почела 6. априла 1945. године и трајала је непрестано све до про-

46 *Сећања Јевреја...*, стр. 51, 196, 281–282; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 243–244; А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 490, 493, 536, књ. IV, стр. 321–322; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 62; Н. Николић, *н. д.*, стр. 417; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 81–82.

47 А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 493, књ. IV, стр. 320.

боја 22. априла. Према његовом исказу сваке ноћи је одвођено око 200 логораша у Градину, тако да је за 16 дана је страдало 3.200 особа. Јован Живковић такође наводи 6. април као почетак ликвидације, с тим да се она окончава 20. априла. Арса Арсић спомиње 6–22 април. Адолф Фридрих казује да је почев од средине априла страдало сваки дан 500–600 како старих, тако и нових заточеник. Према томе испада да је од 15. до 21. априла страдало између 3.500 и 4.200 особа. Тог 6. априла је из Сарајева доведено око 400 људи. Они су били затворени у једну бараку, да би после неколико дана били ликвидирани. То потврђује и Јакоб Данон, с тим да сматра да је ликвидација почела 8. априла. Он наводи да је, осим 400 људи из Сарајева, убијено око 1.200 од 3.000 преосталих логораша, односно да је 21. априла у животу остало 1.800 заточеник. Јован Живковић износи исти број убијених, односно спаљених. Најмањи број жртава из Сарајева, од 300 до 400. помиње Стјепан Кешеровић. Број од око 400 људи из Сарајева наводи се у извештају Комисије, док Ђорђе Милиша сматра да их је било око 500, Јован Живковић тврди да их је било 440, а међу њима и 70 жена, Никола Николић наводи број око 900 жртава, Ристо Стјепановић тврди да је било 600–800 мушкараца и жена из Сарајева и Зенице, а највећи број убијених из Сарајева – 1.500 људи наводи Адолф Фридрих. Он напомиње да је и из Осијека доведено и убијено око 800 људи, а довођени су и из Славонског Брода, Винковаца, Вуковара, Бање Луке, Банове Јаруге, Новске, Сиска, Петриње, Дубице, Нове Градишке, Заграда. Никола Николић истиче да су у том периоду из свих крајева Независне Државе Хрватске стално стизале групе од 200–300 људи, који су ликвидирани у Градини. Тада су издвојени болесници и преостала деца ради „евакуације“ у Суњу. Било их је између 400 и 900 (600 болесника и 300 деце) и ради прикривања злочина били су смештени у воз, према појединим подацима у осам вагона, али су на крају и они убијени. Према чланку објављеном у *Политици* Стјепан Кешеровић у мају 1945. године казује, да се то десило 16. априла, према исказу Николе Николића било је то 18, према Милиши 19. априла а према Јовану Живковићу 20. априла. Кад је реч о масовним злочинима сведоци говоре о ликвидацији групе Јевреја 1. априла, 25 логораша 3. априла, 10 Јевреја 6. априла, 10 Срба 7. априла, према Арси Алексићу 10 Срба и 12 Хрвата 7. априла, 25 муслимана 8. априла, затим 10 Јевреја истог дана и 30 Срба 9. априла. Врло је могуће да се сведочењима о овим појединачним масовним злочинима преклапају а и не слажу се у датуму, али како не постоје прецизнији подаци, у раду ће бити изнето као да се сваки од тих злочина догодио. Из Лепоглаве је доведено између 700 и 1.600 затворе-

ника, по неким подацима у 28 вагона, и побијено у Градини. Адолф Фридрих тврди да су доведени 16. априла и истог дана ликвидирани. Садо Коен–Давко, који је у Лепоглави био остављен са 80 занатлија, прецизно наводи да је у Јасеновац послато 1.590 затвореника: 16. априла 800 а сутрадан 790. Међу заточеницима Лепоглаве је и око 400 кажњеника из затвора у Сремској Митровици. Они су одатле 10. октобра 1944. пребачени у затвор Преког суда у Загребу, а одатле у два наврата, у јануару и фебруару 1945. у Лепоглаву, а отуда у Јасеновац. Комисија наводи да је 20. априла убијено око 470 особа. Према исказу Николића, истог дана је Пићили послао 100 логораша у Стару Градишку, да тамо спаљују лешеве, а одатле се нису вратили.⁴⁸ У свим тим појединачним масовним злочинима који су се десили после бомбардовања, страдало је између 3.330 и 5.930 особа. У коначном закључку биће обухваћени и ти злочини, а занемариће се процене убијених логораша у том периоду. Према тим проценама страдало је између 1.000 и 4.200 особа. Може се видети да је према проценама страдало мање људи него што износи сабрани број жртава у свим злочинима који се помињу. Разлог лежи у томе што логораша нису могли да имају јасан увид колико људи је довођено у логор и ликвидирано, тако да се те процене не могу сматрати поузданим, осим за део „стarih“ логораша.

О последња два дана постојања логора Јасеновац постоје бројна сведочанстава. Многи логораша су, видећи да се ближи крај логору и да ће сви бити убијени, вршили самоубиства, па се тако 21. априла обесило између девет и 100 заточеника. Увече су последњи логораша, било их је између 900 и 1.703, пребачени из барака у којима су се до тада налазили у друге – „у зидане настамбе ограђене жицом“, где су се раније налазиле обућарска и кројачка радионица, односно у бараке у којима су биле смештене жене и деца. Све остале бараке усташе пале, минирају и уништавају. Око 60 логораша је било издвојено и послано у Уштицу да копају велику јаму и то је за њих био пут без повратка. Постоји и исказ да је „стотињак људи“ послато некуд на рад. Вероватно су то исти људи, па ће као минимум жртава бити узет 100, а максимум 160. Јакица Финци сведочи да су „прије мрака“ усташе одвеле 400 логораша и убиле их у Градини. У то време логораша су видели да су све жене у логору,

⁴⁸ Сећања Јевреја..., стр. 51–52, 182–183, 196–197; А. Милетћ, *н. д.*, књ. II, стр. 928, 970–971, 991, књ. III, стр. 492, 536–537, књ. IV, стр. 323; Ћ. Милиша, *н. д.*, стр. 244–247, 285; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 63; Н. Николић, *н. д.*, стр. 416–417.

које су по појединим сведочењима већином биле „католкиње“, у великој колони спроведене у Градину где су ликвидирани. Убијено је између 500 и 960 жена, „међу којима је било и око 50–60 дјеце“. У току ноћи из тих „настамби“ одведено је 250 логораша, већином писара и групника и побијено у Градини, а тада је ликвидирано и последњих 150–200 логораша који су спаљивали лешеве, мада постоји податак да су они убијени тек 24. априла.⁴⁹

Освануо је и 22. април 1945. године, последњи дан логора. Као и у случају када се говори о броју логораша који су 21. априла пресељени у „нове настамбе“, тако постоје и различити подаци о броју логораша који су живи дочекали последњи дан постојања логора, када је ујутру 22. априла 1945. године организован пробој. То је разумљиво због тога што сведоци тешко да су могли да искажу тачну процену о броју логораша пре пробоја, а нарочито о броју преживелих, пошто су се о томе информисали касније. Комисија износи податак од око 1.060 логораша који је вероватно заснован на прецизној тврдњи Михајла Марића о 1.067 логораша, док Јакоб Данон говори о око 1.200 логораша. Мирко Першен тврди да их је било тачно 1.073. За доњу границу биће узет број Адолфа Фридриха (900), а за горњу Николе Николића (1.500). Према извештају Комисији у самом пробоју, који је почео око 10 сати пре подне, учествовало је око 600 логораша, а спасло их се само осамдесетак, односно приликом пробоја су усташе убиле 520 учесника пробоја, док су 460, „клонулих духом“, убијени такође од усташа или су се сами убили (једини који се кријући спасао је Јован Живковић). Михајло Марић говори да се спасло 80–100 људи, Адолф Фридрих 50–60, Јешуа Абинун око 60, Никола Николић 34, Јован Живковић 60–70 и Арсо Алексић 120. Истог дана увече је извршен пробој и у Кожари иако нису били организационо повезани. Према сведочењима у Кожари је на дан пробоја било између 135 и 167 логораша, највише Јевреја, а спасло их се између осам и 14. Јеврејски историјски музеј у Београду поседује списак логораша у Кожари на дан пробоја на коме је 125 имена. Само један сведок, Стојан Лапчевић, очигледно грешком, као датум пробоја из Кожаре помиње 23. април. Према истраживањима Антуна Милетића, из оба логора, Јасеновца – Циглане и Јасеновца – Кожаре, спасло се 124 логораша. Тај број ће бити узет као коначан и на основу тога ће се утврђивати број погинулих 22. априла. Минималан број логораша у оба логора тог последњег дана

49 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 929, 970–971, 991, књ. III, стр. 490, 492–493, књ. IV, стр. 325–326; *Сећања Јевреја...*, стр. 52, 151–152 197; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 63–64; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 247; Н. Николић, *н. д.*, стр. 418–419.

је био 1.035, а максималан 1.767, па из тога произилази да је погинуло између 911 и 1.643 логораша. Поред тога треба узети у обзир и исказ Јована Живковића да 22. априла усташе нису стигле да ликвидирају све логораше који се нису прикључили пробоју, него да је последњих 300 страдало сутрадан, 23. априла. Како они улазе у број жртава који су страдали приликом пробоја, не треба их узимати у обзир. Тог 23. или 24. априла је убијено и 13 логораша који су радили у усташкој болници у самом месту Јасеновац. Од 12 до 14 логораша који су радили у „Брзом склопу“, аутомеханичарској радионици у месту Јасеновац повлачили су се са усташама према Загребу и даље ка Словенији и Аустрији. Већина, ако не и сви, успела је да успут побегне и спаси се. Коначно, 2. маја 1945. године у Јасеновац улази 4. српска бригада 21. дивизије 1. армије Југославије и тим чином је логор ослобођен.⁵⁰

У табели која следи скраћеница СГ односи се на Стару Градишку, а скраћеница Ј на Јасеновац, односно централни логор Циглану. Жртве у Кожари су третиране заједно са онима у Јасеновцу.

Табела 2
Број жртава масовних злочина

Злочин	Датум	Број жртава
Убиство логораша у Бистрици (С. Добрила) СГ	око 1. јануара 1943.	100
Убиство Р. Муњина и групе логораша Ј	јануар 1943.	1–непознато
Ликвидација деце (Р. Стјепановић, Ј. Гринбаум) Ј	вероватно јануар 1943.	300
И. Матковић батина логораше Ј	19–24. март 1943.	1
В. Лубурић наређује ликвидацију усташа Ј	почетак 1943.	12
И. Матковић убија логораша Ј	почетак 1943.	1
Погибија логораша и усташа приликом бекства Ј	13. април 1943.	4
Ликвидација логораша у Загреб СГ	око 25. априла 1943.	20–50
Смрт у самици СГ	мај 1943.	3

⁵⁰ *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 64–66; А. Милетић, *н. д.*, *књ. I*, стр. 33–34, 39, 43–44, *књ. II*, стр. 892–893, 964–965, 972–973, 992, *књ. III*, стр. 490, 494, 537–538, *књ. IV*, стр. 326–329, 415–416; *Сећања Јевреја...*, стр. 52–53, 107–110, 113–116, 145–146, 151–152, 197–198, 282–285, 291–307; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 233–237, 248–250; Н. Николић, *н. д.*, стр. 419–421; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 83–93; М. Першен, *н. д.*, стр. 216–221.

Злочин	Датум	Број жртава
Ликвидација логораша у Уштици (Л. Гринбаум) Ј	пролеће 1943.	600
Убиство „привилегованих“ Јевреја СГ	средина јуна 1943.	40
Убиство партизана Ј	јун 1943.	60
Јулио Бинг Ј	јул 1943.	700
Вешање српских сељака Ј	август 1943.	15
Смрт од батина Ј	лето 1943.	10
Убијени на раду ван логора Ј	лето 1943.	50
„Хотел Гагро“ СГ	лето 1943.	2
Стрељани партизани Ј	јесен 1943.	5
Убиство партизана Ј	јесен 1943.	15
Убиство сељанки Ј	јесен 1943.	14
Убиство жена из СГ Ј	јесен 1943.	2 – непознато
Б. Цивидини Ј	јесен 1943. или крај 1944.	1
В. Сингер СГ	8. септембар 1943.	1
Смрт жена од глади СГ	септембар–октобар 1943.	350
Убиство у Босанској Дубици Ј	13. октобар 1943.	26
Батинање логораша до смрти по наредби М. Павловића Ј	јесен 1943.	40–60
Афера В. Грубјешкић СГ	новембар 1943– јануар 1944.	6
Ликвидација логораша у селу Ускоци СГ	1. децембар 1943.	1.500
Мајсторовић стреља логораше Ј	24. децембар 1943.	3
Убиство Јевреја (Ј. Данон) Ј	24. децембар 1943.	7
Ликвидација по наредби В. Лубурића Ј	30. децембар 1943.	1.000
Ликвидација логораша у Кожари Ј	1943.	22–43
„Умрле“ жене у „Оригиналом попису заточеница логора Јасеновац“ Ј	1943–1945.	428
Убијени или умрли у „Индексу пакетарнице“ Ј	1944.	311
„Шумске групе“ Ј	22. децембар 1943– јануар 1944.	160–1.265
Злочини у јануару Ј	јануар 1944.	0–19
Ликвидација у шуми код Млаке Ј	јануар 1944.	81

Злочин	Датум	Број жртава
Злочини у СГ	децембар 1943– фебруар 1944.	162–450
Злочини у СГ	март 1944.	6
Жене и деца Јевреји (О. Брејер) Ј	март–април 1944.	60
Злочини у СГ	пролеће 1944.	42
Случај Волнер Ј	10. април–4. јул 1944.	23–57
Вешање Срба (С. Добрила) Ј	прва половина 1944.	4
Преки суд (Н. Николић) Ј	лето 1944.	110
Ликвидација жена у Млаки (Ј. Данон) Ј	лето 1944.	50–60
Никола Гагро СГ	август 1944.	1
Срби из Окучана Ј	крај августа 1944.	700–800
Срби и Јевреји из Гређана СГ	20. септембар 1944.	29
Вешање логораша комунисти Ј	21–23. септембар 1944.	24–36
Вешање логораша четници Ј	22–24. септембар 1944.	5
Вешање електричара Јевреја Ј	крај септембра 1944.	3–6
Ликвидација Срба СГ	21. септембар 1944.	100–200
Ликвидација Срба СГ	22. септембар 1944.	200–400
Ликвидација Срба СГ	23. септембар 1944.	282–350
Убијени током пребацивања у Јасеновац СГ	23. септембар 1944.	50–200
Ускоци, Комисија СГ	23. септембар– 15. октобар 1944.	967
Вешање логораша комуниста (Л. Јанков) Ј	после 24. септембра 1944.	32
Страдање притвореника из Новске и околних места Ј	септембар 1944.	800–2.000
Жртве из Живаје и колоне Ј	септембар 1944.	150–3.000
Убиство жена на Гранику Ј	септембар 1944.	200
Ликвидација логораша Ј	26. септембар 1944– 12. јануар 1945.	5.000–21.400
Злочини у Кожари Ј	крај октобра 1944– почетак 1945.	25–28
жене и деца Ј	крај фебруара 1945.	20
Бомбардовање Ј	27. март–7. април 1945.	24–40
Пићили шаље логораше у Градину (Н. Николић) Ј	4. април 1945.	450
Жртве из Сарајева Ј		300–1.500
Жртве из Осијека Ј		800
Деца и болесници Ј	16–20. април 1945.	400–900

Злочин	Датум	Број жртава
Логораши Ј	3. април 1945.	25
Јевреји Ј	6. април 1945.	10
Срби Ј	7. април 1945.	10
муслимани Ј	8. април 1945.	25
Јевреји Ј	8. април 1945.	10
Срби Ј	9. април 1945.	30
Лепоглава Ј	16–17. април 1945.	700–1.600
Комисија Ј	20. април 1945.	470
Пићили шаље логораше у Стару Градишку Ј	20. април 1945.	100
Самоубиство вешањем Ј	21. април 1945.	9–100
Уштице Ј	21. април 1945.	100–160
Ликвидација у Градини (Ј. Финци) Ј	21. април 1945.	400
Ликвидација жена и деце Ј	21. април 1945.	500–960
Последња ликвидација пре пробоја Ј	21/22. април 1945.	250
Последња ликвидација у Градини Ј	21. или 24. април 1945.	150–200
Ликвидација логораша у СГ	април 1945.	75–100
Ликвидација логораша у СГ	април 1945.	1.000–2.000
Ликвидација четника П. Ђуришића у СГ	април 1945.	150–900
Пробој Ј	22. април 1945.	911–1.643
Болница у Јасеновцу (Ј. Данон) Ј	23–24. април 1945.	13
Укупно Стара Градишка		3.861–4.697
Укупно Јасеновац		17.987–45.548
Укупно		21.848–50.245

Закључак

Како би се дошло до бар приближно тачног сазнања о броју жртава геноцида у Независној Држави Хрватској, морају се користити веома непоуздани извори попут сећања, мемоара, исказа и слично. Податке које пружају такви извори стога треба свеобухватно анализирати, и у овом раду су први пут на тај начин дати резултати за комплекс логора Јасеновац, односно логоре Јасеновац (Циглана), Кожара и Стара Гради-

шка у периоду од 1943. до 1945. године.

Наведени су минимални и максимални бројеви понаособ за сваки утврђени масовни злочин. На основу истраживања изведен је закључак да је према исказима преживелих логораша на подручју комплекса концентрационог логора Јасеновац, од 1943. до 1945. године, страдало између 21.848 и 50.245 особа – између 3.861 и 4.697 у Старој Градишки и између 17.987 и 45.548 у Јасеновцу и Кожари.

Резиме

На основу одабраних извора у овом раду су изнети резултати истраживања о жртвама у комплексу концентрационих логора Јасеновац које су страдале између 1943. и 1945. године. Најпре је утврђено колики је био просечан број заточеника који су боравили у логору, као и број логораша доведених током тог периода. Затим су дате процене убијених и умрлих логораша и то на основу исказа преживелих сведока и података из релевантне литературе. У већини случајева те процене су се односиле на цео период постојања логора. У последњем и најважнијем делу изнети су подаци о масовним злочинима које су усташе починиле између 1943. и 1945. године, са максималним и минималним бројем жртава на основу анализе исказа сведока објављених у одабраној литератури. У закључку је дат минимални број од 21.848 и максималан од 50.245 жртава масовних злочина, изведен на основу истраживања. У Старој Градишки је страдало између 3.861 и 4.697, а у Јасеновцу и Кожари 17.987 и 45.548 особа.

Објављена сведочења и документи

Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966.

Zločini u logoru Jasenovac, Zagreb 1946.

Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora (Crna Lokva, Kor-dun) 1944 (repr. Jasenovac, s. a.)

Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945.

Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948.

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990.

Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd 1985.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjige I–II, Beograd 1986.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga III, Beograd 1987.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga IV, Jagodina 2007.

Остала коришћена литература

Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac – Zagreb 2003.

Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili ’okupatori i njihovi pomagači’. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb 2011.

Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, Београд 1999.